

Wstęp

(1) Tymczasem patron Ziobry rozgrywał swojego ministra w zależności od sytuacji, raz dając do zrozumienia, że może na coś liczyć (słynne przejście Jarosława Kaczyńskiego na „ty” z Ziobrą, zauważone natychmiast przez pravicowych publicystów), a potem go upokarzając, np. sugerowaniem, że powinien się podszkolić w językach obcych.

(„Los Delfina”, „Polityka” 2013, nr 13)

(2) Z faktu, że wygrałem, wynikają też większe moje obowiązki i nie obrażam się, że ktoś mówi „pan Komorowski”. Ja zawsze będę mówił „pan prezes Kaczyński”. Zresztą, po przegranych przez PiS wyborach parlamentarnych Donald Tusk w oczach polityków tej partii nawet nie zasługiwał na słowo „pan”. Był po prostu Tuskiem. „Panem premierem” był tylko byłą premier.

(Bronisław Komorowski w wywiadzie „Polityka jest jedna, chociaż różna”, „Polityka” 2010, nr 34)

(3) Zwykle socjaliści zwracają się do siebie na „ty”. Tym razem obowiązuje forma „pan” [„vous”], a słowa wsparcia Jean-Marca Ayrault skierowane do swojego następcy są nader powściągliwe¹.

(Relacja z przekazania urzędu premiera rządu francuskiego przez Jean-Marca Ayrault jego następcy Manuelowi Vallsowi, „Le Journal de 20 heures”, France 2, 1.04.2014)

Przytoczone wyżej wypowiedzi (1), (2), (3), komentujące sposoby zwracania się do siebie polityków, pokazują, jak istotną rolę we współczesnej komunikacji politycznej odgrywają formy adresatywne (FA), czyli „różne

¹ „D’habitude, entre les socialistes on se tutoie. Cette fois, le vouvoiement est de rigueur et les encouragements de Jean-Marc Ayrault à son successeur on ne peut plus sobres”.

jednostki języka oznaczające odbiorcę lub odnoszące się doń użyte w funkcji pragmatycznej zwrócenia się do niego” (Łaziński 2006: 15). Te z pozoru drugoplanowe formy językowe – przede wszystkim zaimki drugiej osoby, nazwy własne (imiona, nazwiska, pseudonimy itp.) oraz tytuły – które Małgorzata Marcjanik nazywa „grzecznościową obudową” innych aktów mowy (Marcjanik 2001a [1992]: 33), należą w rzeczywistości do najważniejszych werbalnych wykładników relacji społecznych. Pozwalają bowiem wskazać nie tylko adresata wypowiedzi, ale także status społeczny rozmówców oraz charakter łączącej ich więzi (Tomiczek 1983: 45; Kerbrat-Orecchioni 2002: 31). Przywołana w przykładzie (2) forma *panie premierze* jest jednocześnie zwrotem do odbiorcy, językowym znakiem jego wysokiej pozycji politycznej, wykładnikiem oficjalnej relacji łączącej rozmówców oraz wyrazem szacunku ze strony nadawcy.

Różnorodność funkcji pragmatycznych pełnionych przez zwroty adresatywne uwidacznia się zwłaszcza w dyskursie o charakterze konfrontacyjnym, jakim jest dyskurs polityczno-medialny, przez który rozumiemy oficjalne wypowiedzi polityków w mediach, kiedy wypowiadają się oni w ramach pełnionych przez siebie funkcji. Jak pokazują przywołane przykłady, formy te są świadomie wykorzystywane przez polityków jako środek w politycznej grze, służąc ustanawianiu hierarchii w partii (przykład 1 – strategię adresatywną Jarosława Kaczyńskiego), kształtowaniu własnego pozytywnego wizerunku (przykład 2 – strategia adresatywna Bronisława Komorowskiego), deprecjacji politycznego przeciwnika (przykład 2 – strategię adresatywną PiS) oraz regulowaniu dystansu między politykami – ocieplaniu lub ochładzaniu wzajemnych relacji (przykład 3). Dla osób trzecich – innych polityków oraz mediów i ich odbiorców – obserwowane strategię adresatywne stanowią natomiast czuły barometr politycznych sympatii i antypatii.

Dlatego też niniejsze opracowanie, będące podsumowaniem prowadzonych od 2007 r. badań porównawczych nad polskim i francuskim systemem adresatywnym, właśnie dyskursowi polityczno-medialnemu poświęca najwięcej miejsca. Różne aspekty funkcjonowania FA w przestrzeni społecznej ukazane są poprzez analizę autentycznych przykładów zaczerpniętych z polskich i francuskich mediów, zwłaszcza z audycji telewizyjnych i artykułów prasowych. Materiał badawczy stanowią bezpośrednio medialne interakcje między samymi politykami lub politykami i dziennikarzami

oraz wypowiedzi uczestników dyskursu medialnego na temat polityków jako osób trzecich. Skupiamy się przy tym na formach konwencjonalnych, obejmujących zaimki adresatywne, imiona i nazwiska oraz tytuły funkcyjne, z pominięciem form ekspresywnych (np. wyrażen obraźliwych), które stanowią odrębny problem badawczy (por. np. Kamińska-Szmał 2007). Nasza książka powstała na kanwie opublikowanych wcześniej artykułów, przedstawiających cząstkowe wyniki badań², które zostały podane ponowniej redakcji dla zachowania spójności tomu. Niektóre teksty zostały rozszerzone, w innych zmieniono układ treści w celu uniknięcia powtórzeń. Pewne elementy teorii są jednak świadomie przypominane w kolejnych rozdziałach, aby umożliwić podwójną lekturę publikacji – jako monografii lub zbioru artykułów. Uaktualnione wersje tekstów zostały przy tym scalone w rozdziały w taki sposób, aby kolejne części książki ujmowały inne aspekty badań nad formami adresatywnymi.

W badaniach tych bowiem można wyróżnić cztery zasadnicze podejścia: systemowe, socjolingwistyczne, interakcyjne oraz pragmatyczne. Pierwsze z nich – podejście do języka jako systemu – skupia się na zrekonstruowaniu repertuaru form dostępnych w danym języku, które wraz z regułami ich łączliwości tworzą wspólnie odrębny „system adresatywny” (Braun 1988: 12). Badana jest zarówno współczesna postać tego systemu (np. Pisarkowa 1979; Łaziński 2006: 13–14; Neveu 2003), jak i jego historia – formy używane w poszczególnych epokach (np. Stone 1984, 1985, 1989) oraz ich ewolucja (np. Rachwał 1992; Grybosiova 1998). W polskich badaniach synchronicznych i diachronicznych szczególną uwagę poświęcono formom PAN/PANI/PAŃSTWO³ (np. Łoś 1916; Klemensiewicz 1946; Stone 1981b; Bogusławski 1985; Grybosiova 1990; Łaziński 2000), natomiast we francuskich

² Artykuły stanowiące punkt wyjścia tekstów zawartych w niniejszym tomie są wskazane na początku poszczególnych rozdziałów.

³ W tym miejscu dodajmy małą uwagę dotyczącą różnych form zapisu tytułowych środków językowych badanych w niniejszej publikacji. Ponieważ w naszych analizach (gł. rozdz. 4–8) zajmujemy się zapisanym przez nas autentycznym dyskursem ustnym (mówionym), aby uniknąć nierozstrzygalnej kwestii, czy zgodnie z intencją mówiącego forma adresatywna (FA) powinna zostać zapisana małą czy wielką literą, zaproponowaliśmy zapis wersalikami. Ten sam zapis FA, jako wyróżniający, stosujemy też w innych miejscach (np. we Wstępie) obok zapisu kursywą, używanego głównie w prezentacji FA

– zaimkom drugiej osoby TU i VOUS (np. Coffen 2002; Pires 2004). Opis systemu adresatywnego może przybierać także charakter normatywny, koncentrując się na zasadach poprawnego tworzenia FA (np. na prawidłowej odmianie nazw własnych w przypadku języka polskiego, por. Jadacka 2007: 36–66) lub na regułach użycia poszczególnych form w zależności od adresata (np. Marcjanik 2009: 137–163; Picard 1995: 114–127; Picard 2007: 83–85). W pewnym sensie do nurtu badań systemowych należą także analizy onomastyczne z zakresu antroponimii dotyczące pochodzenia i znaczenia nazw osobowych, czyli „tworzywa” systemu adresatywnego (np. Cieślíkowa 2007, 2009, 2011; Matusiak 2008/2009).

Rozwinięciem ujęcia systemowego jest podejście socjolingwistyczne, polegające na badaniu rzeczywistych sposobów zwracania się do siebie użytkowników języka z uwzględnieniem kontekstu społecznego. Socjolingwistyka postrzega FA przede wszystkim jako językowe wykładniki tożsamości i relacji społecznych, a zatem bada zależności między doбором tych form i sytuacją komunikacyjną. O wyborze FA decydują m.in. cechy osobowe rozmówców (wiek, płeć, status społeczny itp.), rodzaj łączącej ich relacji (np. symetryczna/asymetryczna, bliskości/dystansu itp.) oraz gatunek interakcji. W przeciwieństwie do rozważań nad samym systemem adresatywnym, w których badacz nierzadko odwołuje się do własnej kompetencji językowej, badania socjolingwistyczne są prowadzone na materiale autentycznym. Wykorzystywane są zarówno dane zastane (przede wszystkim zarejestrowane interakcje bezpośrednie – w instytucjach, usługach, mediach itp.⁴), jak i wywołane przez badacza (przede wszystkim badania ankietowe odwołujące się do świadomości językowej użytkowników języka⁵). Z polskich publikacji opartych na badaniach terenowych można wymienić m.in. pracę Kazimierza Ożoga poświęconą zwrotom grzecznościowym –

spośród repertuaru innych możliwych form lub gdy są one cytowane lub przytaczane. W transkrypcji przykładów stosujemy interpunkcję właściwą odmianie pisanej języka.

⁴ W przypadku badań diachronicznych materiał badawczy stanowią przede wszystkim zachowane teksty mów (np. Rachwałowa 1987), korespondencja (np. Mroczek 1978) oraz teksty literackie (np. Bartnicka 1989; Rachwałowa 1991; Przybylska 1999).

⁵ W badaniach tego typu ankietowany udziela ustnych lub pisemnych odpowiedzi na zawarte w kwestionariuszu pytania dotyczące sposobu, w jaki zwróciłby się do określonych osób w określonych sytuacjach.

w tym „zwrotom do adresata” – w języku mówionym mieszkańców Krakowa (Ożóg 1990: 62–70) oraz monografię Kazimierza Sikory *Grzeczność językowa wsi. Cz. I. System adresatywny* (2010). Klasyczną pracą wykorzystującą badania ankietowe jest studium porównawcze Eugeniusza Tomiczka (1983) poświęcone polskiemu i niemieckiemu systemowi adresatywnemu. Wśród socjolingwistycznych opracowań dotyczących FA w języku francuskim warto natomiast odnotować prekursorską w tej dziedzinie rozprawę doktorską Danielle André-Larochebouvy *La conversation : jeux et rituels* (1980: 709–749), monografię *Tu ou vous : l’embarras du choix*, pod redakcją Berta Peetersa i Nathalie Ramière (2009), poświęconą zaimkom drugiej osoby, oraz numer pisma „Langage et société” na ten sam temat: „Comment tu m’parles !” *Les pronoms d’adresse : langue et discours* (2004, nr 108).

Trzeci nurt badań nad FA reprezentuje podejście interakcyjne, rozwijane przede wszystkim przez francuską językoznawczynię Catherine Kerbrat-Orecchioni (1992, 2005, 2010a), które skupia się na roli tych form w przebiegu interakcji werbalnych. Tu również materiał badawczy stanowią wypowiedzi autentyczne, ale przedmiotem analizy jest cała interakcja i jej kontekst, a nie pojedyncze repliki, w których występują FA, jak to zazwyczaj ma miejsce w badaniach socjolingwistycznych. Zwroty do adresata postrzegane są jako środki organizujące przebieg interakcji, zwłaszcza wielogłosowej, służące inicjowaniu kontaktu, jego podtrzymywaniu, wyznaczeniu kolejnego mówcy lub przekazywaniu sobie nawzajem głosu.

Z ujęciem interakcyjnym wiąże się ostatnie z wyróżnionych przez nas podejść – pragmatyczne – rozpatrujące znaczenie FA z punktu widzenia wartości illokucyjnej aktu mowy, któremu towarzyszą. W zależności od intencji wypowiedzi FA mogą być wyrazem sympatii, szacunku, lekceważenia itp. Zwroty do adresata badane są tu przede wszystkim z perspektywy teorii grzeczności językowej, stanowiącej jedną z kluczowych ram interpretacyjnych interakcji. W polskim językoznawstwie funkcje grzecznościowe FA analizowane są głównie w ramach badań nad etykietą językową i jej przemianami (np. Marcjanik 2009), we francuskim – w odniesieniu do modelu grzeczności Penelope Brown i Stephena Levinsona (1987), rozwiniętego przez Kerbrat-Orecchioni (1992: 167–321; 2005: 187–241). Zgodnie z tym modelem każda interakcja stanowi potencjalne zagrożenie dla twarzy (*face*) rozmówców rozumianej jako ich publiczny wizerunek i terytorium,

a grzeczność to złożony system środków językowych mających na celu zminimalizowanie interakcyjnego ryzyka. W zależności od kontekstu FA mogą stanowić środki grzecznościowe łagodzące akty zagrażające twarzy rozmówców (np. tytuły funkcyjne) albo, wręcz przeciwnie, same w sobie takie akty stanowić (np. wyzwiska). Przykładem badań reprezentujących podejście pragmatyczne są liczne ostatnio prace poświęcone roli FA w zjawiskach deprecjacji i agresji językowej (np. Majewska 2005: 38; Lewiński 2005; Zimnowoda 2005; Lagorgette, Larrivée 2004; Lagorgette 2009).

Podsumowując ten z konieczności syntetyczny przegląd sposobów badania FA, należy dodać, że nie wykluczają się one wzajemnie, a w praktyce badawczej są wręcz często łączone. Trudno na przykład w pełni opisać system adresatywny bez analizy reguł użycia poszczególnych form, a ta wymaga przecież uwzględnienia kontekstu społecznego. Podejście systemowo-socjolingwistyczne zostało przyjęte choćby w monografii Marka Łazińskiego *O panach i paniach. Polskie rzeczowniki tytułarne i ich asymetria rodzajowo-płciowa* (2006), której autor charakteryzuje polski system adresatywny, opierając się w dużej mierze na przykładach autentycznych, a w jednym z rozdziałów także na wynikach własnego badania ankietowego. Z kolei Catherine Kerbrat-Orecchioni określa własną perspektywę badawczą zastosowaną w analizie nominalnych form adresatywnych jako „interakcyjną i pragmatyczną” (2010a: 15–16)⁶.

Niezależnie od przyjętego przez badacza podejścia różnice między systemami adresatywnymi poszczególnych języków sprzyjają ponadto rozwijaniu perspektywy komparatystycznej w opisie FA. Przykładowo, dla języka polskiego i francuskiego analizy kontrastywne prowadzone były m.in. przez Leona Zarębę (1981), Annę Lubecką (1993) i Monikę Grabowską (2011), i dotyczyły przede wszystkim codziennych interakcji społecznych (np. w usługach) lub interakcji w wybranych środowiskach (np. uniwersyteckim, lekarskim, młodzieżowym). Badania porównawcze dotyczą nie tylko samych różnic między repertuarem i zasadami użycia FA w obu językach,

⁶ Badania dotyczyły repertuaru oraz funkcji FA (interakcyjnych, grzecznościowych, argumentacyjnych itp.) w różnych gatunkach interakcji, a ich wyniki zostały opublikowane w monografii *S'adresser à autrui. Les formes nominales d'adresse en français* (2010a).

ale także ich konsekwencji dla praktyki przekładu i glottodydaktyki (np. Grabowska 2002a, 2002b, 2003, 2006, 2012).

*

Elementy wszystkich wymienionych wyżej podejść badawczych można odnaleźć w niniejszym tomie. Pierwsze dwa rozdziały mają charakter teoretyczny i poświęcone są kluczowym dla omawianego tematu pojęciom: grzeczności językowej i systemowi adresatywnemu, rozważanym w perspektywie międzykulturowej. Mimo znaczącej tradycji badań nad grzecznościowymi zachowaniami językowymi samo pojęcie grzeczności pozostaje nieostre i wieloznaczne. Rozdział pierwszy jest próbą uporządkowania różnych sposobów jego rozumienia w badaniach polskich, francuskich i anglo-amerykańskich. Jednocześnie jest to także próba zastanowienia się, jak wobec tej różnorodności ujęć badawczych analizować zwroty do adresata jako środki grzecznościowe. Rozdział drugi zawiera natomiast charakterystykę FA jako specyficznych jednostek językowych oraz porównanie polskiego i francuskiego systemu adresatywnego.

Pozostałe rozdziały przedstawiają przykłady wykorzystania omówionych we wstępie podejść badawczych w analizie konkretnego typu dyskursu, w tym przypadku polityczno-medialnego. Rozdział trzeci rozpoczyna analizę od porównania repertuaru i reguł użycia FA w tej odmianie dyskursu w języku polskim i francuskim. Interesują nas przy tym nie tylko różnice między oboma językami, ale także rozbieżności między normą a praktyką językową wewnątrz każdego z nich. Repertuar FA jest tu potraktowany jako jedna z cech gatunkowych dyskursu, która pozwala uchwycić jego ewolucję i warianty kulturowe.

Czwarty rozdział poświęcony jest podstawowej dla polskiego i francuskiego systemu adresatywnego opozycji między formami dystansowymi PAN/PANI (VOUS) i bezdystansowymi TY (TU), która w dyskursie polityczno-medialnym służy kreowaniu efektu ocieplenia bądź ochłodzenia stosunków między politykami. Wykładniki dystansu interpersonalnego stają się w ten sposób wykładnikami dystansu politycznego.

Rozdział piąty, odwołując się do modelu grzeczności Brown i Levinsona w ujęciu Kerbrat-Orecchioni, pokazuje rolę FA w strategiach deprecjacji stosowanych w medialnych wypowiedziach przez polityków mężczyzn

wobec polityków kobiet. Publiczne użycie pewnych form, takich jak na przykład zdrobnienie imienia, pozwala na subtelną stygmatyzację kobiecej tożsamości politycznej przeciwniczki przy zachowaniu pozorów grzeczności językowej.

Funkcji perswazyjnej FA poświęcone są również kolejne trzy rozdziały (6–8), które jednak ujmują inny jej aspekt. Przedmiotem analizy jest cała interakcja lub pełna wypowiedź monologowa, a zwroty do adresata ukazane są jako środki retoryczne służące konstruowaniu publicznego wizerunku polityka. Takie rozumienie FA jest oparte na teorii argumentacji w dyskursie (Amossy 2000), która sytuując się na przecięciu pragmatyki i retoryki, bada środki użyte w wypowiedzi w celu wywarcia wpływu na odbiorców. Do środków tych należy m.in. *etos*, czyli wizerunek własny mówcy konstruowany przez niego w jego wypowiedzi (Amossy 2000: 60).

Retoryczny potencjał FA najpełniej wykorzystywany jest przez polityków w interakcjach polemicznych, do których należy na przykład telewizyjna debata przedwyborcza, kiedy sposób zwracania się do politycznego oponenta służy jednocześnie budowaniu własnego pozytywnego wizerunku oraz negatywnego wizerunku rozmówcy. I tak rozdział szósty, poświęcony strategiom adresatywnym Ségolène Royal i Nicolasa Sarkozy'ego w debacie przed drugą turą wyborów prezydenckich we Francji w 2007 r., pogłębia problem roli FA w kształtowaniu wizerunku kobiety polityka. Analiza form stosowanych wobec kobiet zostaje rozszerzona o formy stosowane przez kobiety.

Z kolei rozdział siódmy przedstawia adresatywne strategie kreowania wizerunku polityka w perspektywie historycznej, w odniesieniu do aktualnego układu sił politycznych. Przedmiotem analizy są trzy polskie debaty przedwyborcze – między Donaldem Tuskiem i Lechem Kaczyńskim (wybory prezydenckie w 2005 r.), między Donaldem Tuskiem i Jarosławem Kaczyńskim (wybory parlamentarne w 2007 r.) oraz między Bronisławem Komorowskim i Jarosławem Kaczyńskim (wybory prezydenckie w 2010 r.).

Ostatni, ósmy rozdział jest niejako uzupełnieniem dwóch poprzednich, ukazując walkę o najwyższy urząd w Polsce i we Francji w jej wymiarze symbolicznym, jako spór o prawo do samego tytułu prezydenta. Wypowiedzi kandydatów antycypujące ich przyszłą funkcję szefa państwa czy pomijanie tytułu urzędującego prezydenta są symboliczną formą nadawania i pozbawiania władzy w dyskursie.